

JOSEP PERARNAU I ESPELT

INDICACIONS ESPARSEES SOBRE LULLISME A ITÀLIA
ABANS DE 1450

La intenció d'aquestes poques pàgines és la d'indicar algunes dades que poden ajudar a la reconstrucció del lullisme italià de la Baixa Edat Mitjana. Es tracta de notes heterogènies amb el comú denominador que totes conflueixen en manuscrits amb textos de tema lullià. Remarcaré que es tracta de notícies i no pas de descripcions de manuscrits, alguns d'ells ja coneguts pels respectius catàlegs.

VOLUMS CONTEMPORANIS DE LLULL

És cosa sabuda que Ramon Llull volgué que una col·lecció completa de les seves obres es trobés al casal de la família Spinola, de Gènova,¹ i és també cosa sabuda que un almenys dels volums que hi foren destinats s'ha conservat fins ara. És el Codex latinus monacensis 10507, al f. 1^v del qual hom pot llegir escrita amb cal·ligrafia contemporània de l'autor, l'anotació següent: «Iste liber mittitur Januam domino Perseval Spinola ex parte magistri Raymundi Luyll».²

Ultra la col·lecció de Palazzo Spinola, Ramon Llull sembraria Itàlia dels seus llibres; dels adreçats als papes anteriors a Climent V (aquest

1. La prescripció figura en el testament de Ramon Llull (26 d'abril de 1313), publicat per Francisco de BOFARULL Y SANS, *El testamento de Ramon Llull y la escuela luliana de Barcelona*, dins «Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», V (1896), 454, prescripció que precisa la fórmula genèrica de la *Vita coaetanea*, ed. Helmut RIEDLINGER, dins Raimundi Lulli, *Opera latina 178-189 Parisiis anno MCCCXI composita* (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis XXXIV), Turnholt 1980, 304.

2. Hom pot veure la descripció detallada d'aquest volum dins el meu *Els manuscrits lullians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic. II. Volums de textos llatins* (Studia, textus, subsidia IV), Barcelona 1986, 46-48; dades complementàries, dins *Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lullians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 2 (1983), 126.

ja no visqué a Itàlia),³ dels oferts a reis i magnats diversos (Carles d'Anjou, a Nàpols; Frederic de Sicília, a Palerm; el dux Piero Gradenigo, a Venècia),⁴ dels que es procurarien els seus eventuals deixebles a Gènova, a Nàpols, a Roma, a Pisa o a Messina;⁵ afegim-hi els que, a partir de Gènova, sobretot, es començarien de difondre.⁶

N'ha arribat algun, ultra el ja esmentat Clm. 10507? M'atreveria a assenyalar-ne tres: un es troba actualment a Roma, Biblioteca Nazionale, Fondo Vittorio Emanuele 244,⁷ l'altre a Fermo, Biblioteca Comunale, 4 CA 1/19, ff. 61-120,⁸ i, possiblement, el de Munic, Bayerische Staatsbi-

3. El 1292, a Nicolau IV, la *Petitio Raimundi ad Nicolaum papam* i el *De modo convertendi infideles*; el 1294, a Celestí V, les *Flors d'amors* i les *Flors d'intel·ligència*, la *Disputació de cinc savis* i la *Peticció de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels*; el 1294, a Bonifaci VIII, la *Petitio Raimundi pro conversione infidelium et ad acquirendam Terram Sanctam ad Bonifacium VIII papam* i el 1296, al mateix papa, el *Liber de articulis fidei* o *Liber apostrophe*.

4. No recordo cap llibre dedicat expressament a Carles d'Anjou, però des del moment que aquest rei atorgà a Ramon Llull permís de disputar amb els sarraïns de Lucera, és normal que estés informat de la seva activitat i llibres. Em pregunto, però, si, atesa l'enemistat entre les cases d'Anjou i de Barcelona i la recent croada del papa Martí IV i de la casa de França contra Catalunya a favor dels Anjou, la manca de cap dedicatòria al rei Carles no és significativa. El 1312 dedicaria a Frederic de Sicília, amb expressions ditiràmiques, el *Liber de participatione christianorum et saracenorum*, el *Liber differentiae correlativorum innotorum* i el *Liber de novo modo demonstrandi*. El 1298 havia escrit la *Consolatio Venetorum et totius gentis desolatae*.

5. Les obres escrites els anys 1290-1292 són datables de Roma o de la Pulla; les de 1293-1294, de Nàpols; les de 1295-1296, altra vegada de Roma; les de 1303, de Gènova; les de 1313-1314, de Messina.

6. El fet consta en les *Novae et compendiosae introductiones logicae* d'un deixeble italià de Ramon Llull, sobre el qual vegeu en aquest mateix volum l'estudi de Francesco SANTI, *Osservazioni sul manoscritto 1001 della Biblioteca Riccardiana di Firenze, per la storia del lullismo nelle regioni meridionali dell'impero nel secolo XIV*.

7. Hom en pot veure la descripció dins Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ, *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma* (Publicaciones del Instituto de Estudios Eclesiásticos de Roma. Subsidia núm. 3), Roma 1961, 118-120.

8. Serafino PRETE, *I codici della Biblioteca Comunale di Fermo. Catalogo* (Biblioteca di Bibliografia Italiana XXXV), Florència 1960, 24-25.

Crec que cal remarcar que, ultra els quatre llibres *De principiis theologiae, philosophiae, iuris i medicinae*, en un espai romà en blanc entre el *De principiis philosophiae* i el *De principiis iuris*, al f. 106^{a-b} hi ha una llarga explicació que copio, perquè potser servirà per a acostar-se a la història del volum i dels seus usuaris. Diu així: «Linee quatuor, que faciunt quadratum, quatuor tempora nobis representant, que fluunt ab initio mundi usque in finem. In quibus septem vitia nos impugnant. Et beneficia virtutum et donorum contra hec expugnanda nobis necessaria sunt.

»Primum fuit tempus deviationis ab Adam usque ad Moysen, quando peccavit Adam et eiectus est de paradyso, et Caym in homicidio et Lamech in bigamia et illi

bliothek, Clm. 18446.⁹

Per què els considero primitius? Ja Jordi Rubió, en referir-se a l'actual

---

qui submersi sunt in diluvio, de quo Apostolus ait: "Regnavit mors ab Adam usque ad Moysen", quia peccatum tunc vix cognoscebatur.

»Secundum fuit tempus revocationis a Moyse usque ad Christum. Per legem enim et prophetas cognita sunt magis peccata et veriti homines ceperunt retrahi, timore potius quam amore.

»Tertium fuit tempus reconciliationis, a nativitate scilicet Salvatoris usque ad missionem Spiritus Sancti. Per hec enim omnia que gessit Christus, reconciliatus est mundus per nativitatem, circumcisionem, baptismum, ieiunium, predicationem, miraculorum operationem, passionem, mortem, resurrectionem, ascensionem, Spiritus Sancti missionem. Deus enim erat in eo mundum reconcilians. De hoc tempore dicit apostolus: "Ecce nunc tempus acceptabile", id est, tempus gratie.

»Quartum tempus est peregrinationis ecclesie, a missione scilicet Spiritus Sancti usque ad diem iudicii, quo adhuc peregrinatur ecclesia in lucta et pugna, quia, etsi soluta sit culpa, restat adhuc pena, quod significatum est in Absalon, qui postquam reconciliatus est patri suo David per Joab, mansit in Jherusalem biennio antequam videret faciem patris.

»Ista quatuor tempora ita se sequuntur per ordinem, ut hic annumerata sunt et annotata in figura. Sed in representatione ecclesie, non ita. A prima enim dominica adventus, usque ad Nativitatem, recolat ecclesia tempus revocationis. A nativitate usque ad adorationem, tempus reconciliationis quantum ad membra, que per hoc reconciliata sunt quod etiam tempus peregrinationis est quantum ad Christum, qui inter nos peregrinatus est, dum natus, circumciscus, baptizatus est. A septuagesima, tempus deviationis representatur usque ad passionem Domini per septem dominicas, que respiciunt septem etates mundi. Unde, cuiuslibet illarum dominicarum officium pertinet ad opera alicuius illarum septem etatum, quia in omnibus etatibus inveniuntur aliqui deviantes, preterquam in septima. Unde, illa dominica plena est leticia, qua cantatur "Letare, Jherusalem". Due dominice de passione ad tempus reconciliationis pertinent et Christi peregrinationem et peccatorum aggravationem in hominibus, quia et officium illud mixtum est, magis tamen fit commemoratio perfidie iudaici populi et peccatorum humani generis, pro quibus passus est Dominus, unde et officium illud dicitur pertinere ad tempus deviationis. Tempus resurrectionis, ascensionis, Spiritus Sancti missionis tamen ad reconciliationem nostram pertinet, non ad peregrinationem Christi, tunc enim iam cum Deo patre erat. Dominice viginti tres, que sunt de octavo die Penthecostes usque ad adventum, tempus designant peregrinationis ecclesie, quod modo est usque ad diem iudicii. Et ita, peregrinatio bipartita est in capite primo, que tamen ad reconciliationem nostram spectat in corpore ser(v)o (?). In cuius peregrinationis fine veniet Antichristus, post cuius regnum quadraginta quinque dies dabuntur ad penitentiam, in quibus reliquie Israel convertentur. Postea veniet Christus ad iudicium.

»Prima etas fuit ab Adam usque ad Noe. Secunda, a Noe usque ad Abraham. Tertia, ab Abraham usque ad David. Quarta, a David usque ad transmigrationem Babilonis. Quinta a transmigratione Babilonis usque ad Christum. Sexta, a Christo usque ad finem seculi. Hec sunt sex viventium. Septima est quiescentium, que incipiet a die iudicii et durabit usque in sempiternum.»

9. Vegeu-ne la descripció dins el meu *Els manuscrits...* (cit. en la nota 2), 191-194.

Clm. 10.495, remarca el fet d'ésser «bellament transcrit en pergami»¹⁰ i, potser sense proposar-s'ho, indicà un dels senyals dels volums primitius, pautes a les que jo també vaig referir-me en parlar dels toms contemporanis de Ramon Llull, fa tres anys en aquestes pàgines:¹¹ el fet d'ésser de pergami, escrits en lletra formada, amb caplletres i il·lustracions artístiques, pel tracte que he tingut amb manuscrits lullians, són detalls que permeten de sospitar que el volum procedeix directament de mestre Ramon. En els tres esmentats es donen tals característiques i per això penso que no és desencaminat de preguntar-se si no pertanyen a l'estadi més primitiu de la producció lulliana. El fet que dos es trobin a Itàlia en biblioteques diverses de la Vaticana o d'altres de romanes, a les quals han anat a parar volums que la Causa Lulliana portà a Roma procedents de Països Catalans (cas, per exemple, de la Casanatense i, sembla, de la Corsiniana), obliga a pensar que hi són perquè des del primer moment es trobaven a Itàlia. I el de Munic creuria que és de procedència italiana, ja que no forma part dels fons lullians de la Bayerische Staatsbibliothek procedents de la Biblioteca Palatina de Mannheim i per tant vinculats a l'edició moguntina de les *Opera Omnia* de Ramon Llull, cas en el qual la procedència catalana seria molt plausible. El Clm. 18446, per contra, procedeix de Tegernsee,¹² on sembla que ja es trobava durant la segona meitat del segle xv. La meua impressió (impressió, no certesa, car no n'he fet un estudi seriós) és que el lullisme de Tegernsee de la segona meitat del segle xv és d'ascendència italiana, cosa d'altra banda ben connatural, ateses les relacions culturals a l'interior de l'imperi romano-germànic (i qui sap si relacions més específiques entre un monestir benedictí bavarès i la congregació benedictina de Santa Justina de Pàdua, un nucli important per a la reconstrucció del lullisme a la Itàlia del Nord). Per aquesta raó també penso (no afirmo) que aquell volum és de procedència italiana.

10. Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Notes sobre la transmissió manuscrita de l'opus lullianum*, dins *Franciscalia. En la convergència centenària del trànsit del «Poverello» (1226), de la seva canonització (1228) i de l'autoctonia de l'orde caputxí (1528)*, Barcelona 1928, 335-348, en particular 345-346.

11. Vegeu les meves *Consideracions diacròniques* (cit. en la nota 1), 131.

12. Ho demostra la nota de possessió del f. 1^r, escrita encara amb lletra gòtica germànica, que dataria de la segona meitat del segle xv o, a tot estirar, de començaments del segle xvi: «Iste liber attinet venerabili monasterio sancti Querini in Tegernsee», on seguí fins que per la desamortització passà a la Biblioteca Reial de Munic, tal com hom pot veure en *Els manuscrits...* (cit. en la nota 1), 191.

EL COPISTA DE JOAN BULONS, ¿A PÀDUA?

D'entre el centenar i escaig de manuscrits lullians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, el Clm. 10551 té característiques tan singulars que és únic.¹³ La raó d'aquesta seva unicitat entre els muniquesos rau en la caixa d'escriptura, i no pas en les seves mides, ans en la forma com és escrita. Cada una de les seves pàgines es presenta, en efecte, com una composició realitzada amb elegant lletra humanística italiana, de doble tamany (qui recordi manuscrits medievals on es distingeix el text a exposar i l'exposició tindrà un punt de referència), d'una real bellesa. Bo i, contemplant i admirant aquella escriptura, hom no pot reprimir el desig de saber qui en fou l'autor.

Heus ací que una visita fugaç a l'Oesterreichische Nationalbibliothek de Viena posà a les meves mans els manuscrits lullians d'aquella biblioteca amb el feliç resultat que dos d'ells, els Cod. Vind. 5168 i 5169¹⁴ són parions del muniquès acabat d'esmentar, i amb l'encara més feliç que un d'ells, el Cod. Vind. 5168, revela el nom del copista.

La inscripció del foli final del volum, el 101^r, diu així: «Explicit generalis tabula artis generalis magistri raymundi lullio. Hoc opus scriptum est per me, presbiterum bartholomeum, filium nicholai barbitonsoris, anno domini .M.CCCC.XXX.IIIJ. et expletum est xxij. junii».

El volum muniquès ens ofereix la data en què Joan Bulons acabà a Pàdua, «in domo domini fantini dandoli», la seva lectura de l'*Ars generalis*: dilluns, 28 de setembre de 1433. Ara sabem qui copià aquesta obra i també sabem que el mateix «scriptor» copià tractats de Ramon Llull. El Cod. Vind. 5168 conté només la *Tabula generalis*; el Cod. Vind. 5169 conté l'*Ars brevis* i un aplec de conceptes i definicions lullianes que caldria veure si s'acosten més a l'*Introductorium magnae artis generalis* o al *Liber definitionum* (ff. 24-33). Si sortissin altres volums de la mateixa mà coneixeríem també amb més detalls i completaesa l'activitat lulliana d'aquest copista.

La nota del Cod. Vind. 5168, f. 101^r no diu d'on era aquell Bartolomeo, fill de Nicolá Barbieri, però els elements de judici que vinculen l'activitat d'aquest copista de textos lullians a Joan Bulons i a Pàdua

13. Vegeu-ne la descripció dins *Els manuscrits...* (cit. en la nota 1), 159-161.

14. Hom en pot veure una descripció mínima dins *Tabulae Codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Edidit Academia Caesarea Vindobonensis. Volumen IV. Cod. 5001-6500, Viena 1870, 47 i 48.

també semblen indicar que caldria cercar la seva activitat en o entorn d'aquesta ciutat universitària.

ELS DOS MANUSCRITS LULLIANS DE LA BIBLIOTECA STATALE, DE LUCCA

No sembla que fins ara ningú hagi donat notícia d'aquests dos manuscrits lullians. Certament, no representen cap aportació extraordinària, però, sí, en canvi, subratllen la importància de Pàdua com a punt d'expansió del lullisme a mitjan segle xv.

El ms. 1072 conté, en efecte, un fragment de la *Declaratio artis generalis*, de Joan Bulons (ff. 5^r-8^r)¹⁵ i, completa, la *Grammatica secundum artem generalem*, de Joan Ros (ff. 9^r-85^r).¹⁶ Al final, incompleta, l'*Ars generalis ultima*, de Ramon Llull (ff. 87^r-197^v).

Hom recorda que la *Declaració* de Joan Bulons fou explicada a Pàdua. També és cosa sabuda que Joan Ros acabà d'explicar la seva *Gramàtica* a la mateixa ciutat, «in domo fratrum minorum de Hospitali», el 20 de desembre de 1449, tal com ens innova el colofó de la còpia de la mateixa gramàtica ara a Munic, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 10544, f. 77^r.¹⁷ La vinculació, doncs, amb Pàdua no pot ésser més clara i és confirmada pel fet que algun dels exemples gramaticals són en un italià més o menys aproximatiu, com és ara les dues mostres del f. 73^v: «Piero è mas cristiano che Chaterina»; o «Lo dottor è molto più studioso che'l baciler»; o la frase del f. 75^r, que deu ésser una perla: «Lo homo embreago beuibile el vino sta a odier el sermot», traduïda en llatí d'aquesta manera: «Homo ebrius aptus bibere vinum stat ad audiendum sermonem» (recordarà el lector que les equivalències de l'exemplar muniquès són en català).¹⁸

El ms. 2641 conté bàsicament dues obres lullianes: l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (ff. 1^r-26^v) i l'*Ars demonstrativa* (ff. 32^r-74^v). El diria copiat en terres catalanes durant la primera meitat del segle xv. Sembla

15. És només una part de l'obra completa existent dins el Clm 10551. L'incipit, per exemple, del volum de Lucca, es troba al f. 4^r del volum muniquès, que hom pot veure dins *Els manuscrits...* (cit. nota 1), 160.

16. La invocació-títol, l'incipit i l'èxPLICIT de Lucca coincideixen plenament amb els de la còpia de la mateixa obra existent a Munic, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 10544 ff. 1-77. No hi ha, en canvi, a Lucca, el colofó posterior a l'èxPLICIT on consta lloc i temps de composició de l'obra. Els dos textos «paduans» de Lucca han estat desposseïts d'elements identificadors.

17. Copiat dins *Els manuscrits...* (cit. en la nota 1), 143.

18. Hom en pot veure algunes dins *Els manuscrits...* (cit. nota 1), 147.

que cap dels dos textos no és complet. L'*Ars demonstrativa* va precedida per un tractat, que ocupa els ff. 27^r-29^r i té el mateix «èxPLICIT» que el del Cod. Vind. 5169, ff. 24^r-33^r, del qual hem parlat més amunt.

Allò que sembla més digne d'atenció en aquest volum és el fet que entre aquest aplec de definicions dels ff. 27-29 i el text de l'*Ars demonstrativa*, hi ha dues anotacions, d'autor desconegut, fortament preocupades a prevenir males intel·ligències de la doctrina lulliana en el camp de la teologia i que quadrarien molt bé en una situació en la qual hi ha hagut problemes entorn de l'ortodòxia lulliana.¹⁹ Podria, certament, ésser un dels països catalans després de la gran persecució de Nicolau Eimetic, però no seria impossible que tals anotacions responguessin a d'altres causes.

Barcelona, 7 de juny de 1986

---

19. Es troben al f. 29^v i diuen així: «Ne, secundum sententiam Salvatoris, dicentis in evangelio: "Ve homini illi, per quem scandalum venit", liber iste generaret scandalum ex nomine libri, qui intitulatur *Ars demonstrativa*, in cordibus in ipso legentium, qui forte crederent quod intentionis instituentis hunc librum esset demonstrare ea que sunt fidei catholice demonstrat propter quid et quia, scilicet, articulos et sacramenta ecclesie et alia que excedunt capacitatem humani intellectus, premittere curavi meam intentionem, scilicet, quod omnes rationes tacte de articulis fidei et de aliis pertinentibus ad ipsam fidem humanum intellectum excedentibus, non sunt demonstrationes sed persuasibiles rationes.

»Nota quod nullum suppositum divinum sumptum ab essentia debet substantivari in neutro genere, verbi gratia: de bonitate non procedit "bonificatum", sed "bonificatus", neque de magnitudine, "magnificatum", sed "magnificatus", et sic de aliis. Quod est, quia adiectivum substantivatum in neutro genere dicit substantiam de per se absolutam. Et ita, si diceretur: "De bonitate procedit bonificatum", bonitas esset una essentia seu substantia et bonificatum esset alia, quod falsum est in divinis. Et ideo, si in aliquo loco huius libri omissum fuerit, corrigatur.»